

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Gerard Leeu en de Leidse schoolmeester Engelbert Schut

Dlabacova, A.

Citation

Dlabacova, A. (2021). Gerard Leeu en de Leidse schoolmeester Engelbert Schut. *Madoc. Tijdschrift Over De Middeleeuwen*, 35(2), 96-104.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3238951>

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3238951>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

M
Middel
e
eeuw
e
n

MADOC

Tijdschrift over de Middeleeuwen

Jaargang 35 nummer 2 zomer 2021

ANNA DLABAČOVÁ

Gerard Leeu en de Leidse schoolmeester Engelbert Schut

De Madoc-redactie bedient zich graag van haar eigen netwerk om aan kopij te komen. Zo zet ze in feite een traditie voort die terug reikt tot de Middeleeuwen. Vijftiende-eeuwse drukkers zetten hun connecties ook al in om aan teksten te komen die interessant waren om te drukken en het liefst ook nog geld in het laatje brachten. Het is vaak evenwel lastig om het netwerk van vroege drukkers te reconstrueren. De connectie tussen Gerard Leeu en de Leidse schoolmeester Engelbert Schut biedt in dit verband een interessante casus.

Aan het begin van de jaren tachtig van de vijftiende eeuw publiceerde de Goudse drukker Gerard Leeu een werk van de Leidenaar Engelbert Schut. Die laatste stond ook wel bekend als Engebrecht Ysbrantsz. of Zybrantsz. en was in die tijd een bekende figuur in Leiden. Hij was werkzaam als schoolmeester en privéleraar, en zo af en toe vertaalde hij ook correspondentie voor het stadsbestuur van het Latijn naar het Nederlands en omgekeerd. Toen bijvoorbeeld Vranck Philipsz. als bode naar de stapelmarkt voor wol in Calais vertrok om de Leidse handelsbelangen te behartigen, had hij brieven in zijn buidel die Engelbert had vertaald. Engelbert nam het vertaalwerk zonder morren aan en hield er bovendien geen negen-tot-vijf mentaliteit op na: het stadsbestuur kon op *heylige dage* (zon- en feestdagen) *soe wel als wercke dag* op zijn hulp rekenen.¹

Terwijl Vrancks bekendere broer Jan Philipsz. in de jaren van 1472 tot 1481 uiteenlopende literaire teksten in een handschrift verzamelde, verkende Engelbert de mogelijkheden van het nieuwe medium van de drukpers om zijn pennenvruchten te publiceren.² Engelbert was succesvol: zijn eigen werk verscheen in druk en hij bewerkte teksten van een andere auteur voor publicatie in druk. De drukpers, op dat moment nog maar pas – in 1474 – in de Nederlanden geïntroduceerd, bood ongekende mogelijkheden om teksten op grote schaal te vermenigvuldigen en te verspreiden. Wie was deze Leidse auteur en redacteur en hoe kreeg hij het voor elkaar dat Gerard Leeu zijn werk publiceerde?

Priester, rector en zzp'er

Engelbert werd vermoedelijk in de eerste decennia van de vijftiende eeuw geboren in Leiden en ging naar school in Zwolle, waar de Broeders van het Gemene Leven een pension runden voor de leerlingen van de Latijnse school.³ Hier maakte hij niet

AFB. 1 Een docent met vijf leerlingen. Houtsneede gebruikt door Gerard Leeu in onder andere *Cato, Disticha de moribus* (Antwerpen, 1486). Exemplaar: Göttingen, SUB: 8 AUCT LAT I, 2194 INC. Foto: Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, Göttinger Digitalisierungszentrum.

alleen kennis met het gedachtegoed van de Moderne Devotie, maar ook met Wessel Gansfort (ca. 1419–1489), die uitgroeide tot een belangrijke, humanistische geleerde en door heel Europa doceerde. In 1435 schreef Engelbert zich als geestelijke van het bisdom Utrecht (*Engelbertus de Leydis, clericus Traiectensis diocesis*) in aan de universiteit te Keulen. Drie jaar later studeerde hij af bij Johannes Tinctoris van Tours, een vroege humanist en theoloog.⁴ Wat hij vervolgens met zijn MA-graad op zak ondernam, weten we niet precies. Mogelijk bracht hij enige tijd door aan de universiteit van Leuven. Hij moet ook op enige moment tot priester zijn gewijd, maar waar en wanneer is niet duidelijk.

In 1445 dook Engelbert op als schoolmeester in zijn geboorteplaats Leiden. Hij gaf een aantal jaar les aan de Latijnse school (afb. 1) en zette vervolgens zijn eigen particuliere school op, maar keerde in 1458 weer terug naar de stadsschool, nu als rector. Na een periode van zes jaar ging hij toch weer als zelfstandige aan de gang, nu voorgoed. Bij zijn overlijden in 1503 liet hij een substantiële bibliotheek na. Zijn

testament geeft een gedetailleerd beeld van Engelberts boekenbezit, dat samen met de boekencollectie van zijn opvolger, Jan Gerritsz., nauwgezet is geanalyseerd door Ad Tervoort.⁵ Hij schetst het intellectuele milieu van beide mannen, duidt Engelbert terecht aan als sleutelfiguur in het intellectuele hart van Leiden, en wijst op het belang van zijn status als geestelijke. Engelberts brede interesse in religieuze literatuur valt af te leiden uit zijn bezit van een substantiële hoeveelheid (gedrukte) werken over moraaltheologie en canoniek recht. Bovendien bezat hij tal van connecties binnen de (lokale) geestelijkheid. Hij onderhield contact met Cornelius Aurelius – de auteur van de bekende *Divisiekroniek* (1517) – in het Leidse klooster Lopsen, met zijn voormalige leerling Jacobus Hoeck van Leiden die het tot rector van de Parijse universiteit schopte, met Wessel Gansfort en tal van andere leden van de reguliere en seculiere geestelijkheid in Leiden en omgeving. Zijn boeken liet hij onder andere na aan de Sint-Pieterskerk en aan het cisterciënzerklooster Mariënhaven te Warmond.⁶

Engelberts positie en betrokkenheid bij de geestelijkheid is niet alleen relevant met betrekking tot de aard van het toenmalige onderwijs, dat nauw verbonden bleef met de Kerk.⁷ De verbintenis van priesterschap, universitaire opleiding, religieuze interesse en pedagogische ervaring in Engelberts persoon, aangevuld met zijn positie als spin in het intellectuele web, maken hem eveneens interessant in het licht van het vroege drukkersbedrijf.

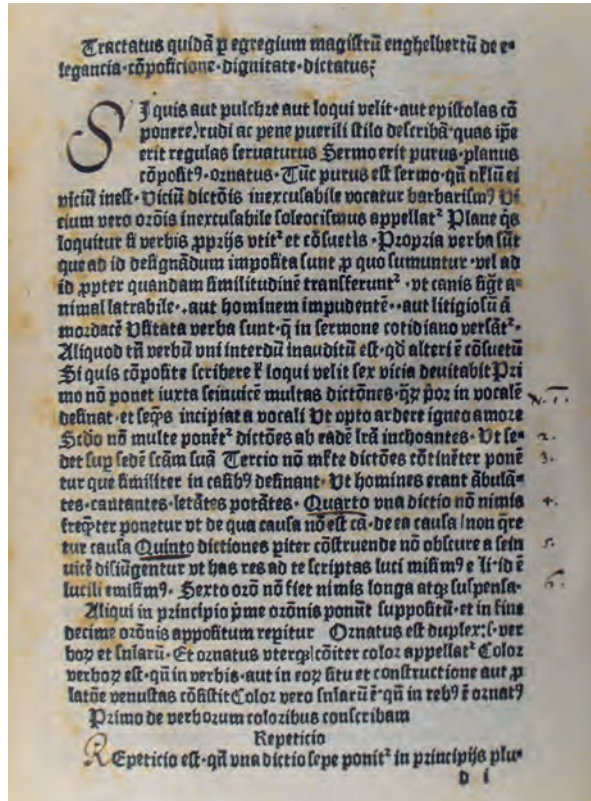
Gerard, Engelbert en Haneron

Op 3 december 1480 werd in de Goudse werkplaats van Gerard Leeu de laatste hand gelegd aan de editie van een Nederlandse vertaling van de *Vitae patrum*. Minstens één exemplaar van *Van den leven der heiligen vaderen* kwam in Leiden terecht, en wel in de bibliotheek van stadssecretaris Jan Philipsz.⁸ Rond dezelfde was er ook tekst- en boekverkeer van Leiden naar Gouda: nu in de vorm van kopij geschreven en/of bewerkt door Engelbert Schut. Het boek dat Gerard Leeu mogelijk als eerste drukte (tussen 1480 en 1482) bevat Engelberts schoolboek *De arte dictandi* (Over de kunst van het schrijven) en instrueert lezers in het opstellen van brieven. Engelbert schreef deze tekst al in 1454, tijdens zijn eerste periode als zzp'er in het middelbaar onderwijs. Leeu drukte *De arte dictandi* (Kunst van het dicteren) samen met een werk van recenter datum (ca. 1476): een traktaat over verfijning, artisticeit en voornaamheid in stijl, in woord en geschrift, kortweg *De elegantia dictatus* (afb. 2).⁹

Het tweede boek dat Gerard drukte en waaraan Engelberts naam is verbonden, is wel met zekerheid te dateren – in 1481 – en bevat eveneens een onderwijstekst: een Latijnse syntaxis waarvoor Engelbert een inleiding schreef en waaraan hij aan het begin van ieder hoofdstuk een synthese toevoegde.¹⁰ Deze berijmde samenvattingen functioneerden als geheugensteuntjes voor de leerlingen. De tekst zelf was echter niet door Engelbert opgesteld, maar door Antonius Haneron (ca. 1410-1490). Hij was net als Engelbert een onderwijzer. In de jaren 1430 doceerde hij aan de universiteit van Leuven, waar hij ook de functie van rector vervulde, maar al vrij snel kwam hij in contact met de hertog van Bourgondië, Filips de Goede. Hij vervulde verschillende functies aan het hof en werd in 1441 belast met het mentorschap van Karel de Stoute.

Volgens Coebergh van den Braak, de editeur van Engelberts werken, is het goed mogelijk dat Engelbert en Haneron elkaar in Leuven leerden kennen, ergens tussen Engelberts afstuderen in Keulen en zijn aanstelling als docent aan de Latijnse school te Leiden in 1445. Zeker is in ieder geval dat tussen de twee mannen een lite-

AFB. 2 Het begin van Engelberts *De elegantia dictatus* uitgegeven door Gerard Leeu (Gouda, tussen 3 december 1480 en 5 september 1482). Exemplaar: Glasgow, UB: SP. Coll. Hunterian Be.3.28. Foto: University of Glasgow Library.

raire samenwerking en wederzijdse bewondering bestond.¹¹ Engelbert werkte samen met Haneron aan de herziene en aangevulde editie van zijn syntaxis die in 1481 door Leeu gedrukt werd.¹² Daarnaast redigeerde Engelbert een tekst over stijlfiguren die Haneron in zijn onderwijs aan het Bourgondische hof gebruikte. Het is zelfs mogelijk dat Engelbert de tekst in opdracht van Haneron schreef. De tekst die Leeu samen met Engelberts *De arte dictandi* drukte, *De elegantia dictatus*, is een bewerking van deze tekst die eerder al, rond 1477, onder Schuts naam in Utrecht verscheen.¹³

Erasmus

Via Engelbert kwam Gerard Leeu niet alleen aan geschikte kopij uit het intellectuele hart van Leiden, maar ook uit kringen rond de Bourgondische hertogen. Over hoe het contact tussen auteur-redacteur en drukker ontstond en verliep, kunnen we alleen speculeren. Kenden zij elkaar als leden van een Hollandse intellectuele kring al voordat Engelbert bij Gerard publiceerde? Bij wie lag het initiatief voor de edities waarvoor Engelbert de teksten voorbereidde?

In 1489 kwamen Engelbert en Gerard nog eenmaal samen – niet in een publicatie geschreven of bewerkt door Engelbert en gedrukt door Gerard, maar als contacten (of misschien beter: potentiële contacten) van niemand minder dan Erasmus (afb. 3). Leeu was toen al een jaar of vijf in Antwerpen gevestigd – de stad waar hij in 1492 zijn dood zou vinden na een ‘bedrijfsongeval’: Leeu raakte tijdens een handge-

AFB. 3 Portret van Desiderius Erasmus. Kopie naar Quinten Massijs, na ca. 1535. Amsterdam, Rijksmuseum, SK-A-166. Foto: Rijksmuseum, Amsterdam.

meen met één van zijn zettters gewond aan zijn hoofd en overleed een aantal dagen later. Nu bezocht hij zijn geboortestad Gouda, en meer specifiek het klooster Stein net buiten de stad waar op dat moment de jonge Erasmus verbleef. Stein was in de late jaren tachtig van de vijftiende eeuw het epicentrum van een kring van Goudse (en Leidse) vroege humanisten.¹⁴ Bij Gerards vertrek uit het klooster liep Erasmus mee naar het pondje dat de drukker over de IJssel zou brengen. Of Gerard op dat moment handschriften bij zich had die als kopij konden dienen, weten we niet. Wat we wel weten is dat het gesprek over boeken ging, en dan vooral over het klaarmaken van kopij voor druk. Gerard vertelde Erasmus over Jacob Canter die Latijnse teksten redigeerde voor publicatie. De teksten die Canter bewerkte waren overigens niet de minste: Petrarca's *Secretum* (Geheim) en een Leven van Jezus gebaseerd op de *Revelaciones* (Openbaringen) van Birgitta van Zweden (beide verschenen in 1489). Tegelijkertijd werkte Canter als privédocent in Antwerpen.¹⁵ Gerards lovende woorden deden Erasmus besluiten om in de pen te klimmen en Canter een brief te schrijven om met hem in contact te komen. Hij prees Canters werk en noemde zijn ontmoeting met Gerard om zijn lof kracht bij te zetten.¹⁶

Via correspondentie probeerde Erasmus niet alleen met Canter contact te leggen. Rond dezelfde tijd schreef hij ook een vleidend gedicht over Engelbert Schut. Dat Engelbert in eerste instantie niet antwoordde, bracht Erasmus niet meteen van zijn

stuk. Hij schreef een gezamenlijke vriend, Cornelius Aurelius, die destijds in het klooster Lopsen verbleef. Cornelius ontving van Erasmus een kopie van zijn lofdicht op Engelbert en de vraag om Engelbert aan te sporen om te antwoorden. Erasmus' lovende woorden konden de Leidse schoolmeester evenwel niet bekoren, of hij had simpelweg andere dingen aan zijn hoofd. Er is wel gesuggereerd dat Erasmus met zijn vleierij probeerde om bij Engelbert in een goed blaadje te komen, mogelijk met het idee dat laatstgenoemde als mecenas zou kunnen optreden en hem zou kunnen helpen zijn werk gepubliceerd te krijgen. Maar Engelberts stilzwijgen lijkt uiteindelijk alleen bijgedragen te hebben aan een nogal radicale omslag in Erasmus' opinie over Engelberts intellectuele kwaliteiten: waar hij Engelbert eerst vroeg mee te strijden tegen de barbarij van het middeleeuwse Latijn, gaf hij vervolgens op hem af in een brief aan Cornelius Aurelius. Zelfs jaren later kwam Engelbert nog langs in zijn werk als schoolvoorbeeld van slecht Latijnonderwijs.¹⁷

Niet iedereen deelde Erasmus' gewijzigde mening. Engelberts literaire kwaliteiten waren ook Stefano Surigone, een van de eerste Italiaanse humanisten die zijn geluk ten noorden van de Alpen beproefde, ter ore gekomen. Hij schreef een berijmde brief aan Engelbert en vroeg hem zijn verzen te beoordelen.¹⁸ Rond de tijd dat Engelbert betrokken raakte bij het bedrijf van Gerard, schreef Surigone een lofdicht op Geoffrey Chaucer dat de befaamde drukker William Caxton opnam in zijn editie van Chaucers Engelstalige vertaling van Boethius' *De consolatione philosophiae* (Over de

AFB. 4 De doop in Van den seven sacramenten (Gouda, 1484). Exemplaar: Den Haag, KB, 170 E 30. Foto: ProQuest Early European Books Online.

AFB. 5 De doop in Die seven sacramenten der heiligher kercken (Leiden, 1511). Exemplaar: Nijmegen, Universiteitsbibliotheek, P.Inc 6. Foto: Bijzondere Collecties, Universiteitsbibliotheek Nijmegen.

vertroosting van wijsbegeerte). Het lijkt misschien vreemd dat een Italiaanse humanist een lofdicht in het Latijn schrijft over een Engelstalige tekst – een taal die hij zelf niet goed kende –, maar volgens David Carlson bracht de samenwerking tussen Caxton en Surigone beide partijen hetgeen waar zij naar streefden: Caxton kon een modieus lofdicht in zijn editie opnemen en Surigone kreeg betaald én zijn bekendheid en reputatie kregen een impuls.¹⁹ Bestond er eenzelfde soort wederkerige relatie tussen Gerard en Engelbert? Hoewel dit niet met zekerheid is te zeggen, ligt het voor de hand.

Tot slot

Engelbert Schut verenigde in zijn persoon het priesterschap met onderwijs en vroeg-humanisme, en grondige kennis van theologie en het canoniek recht met pedagogische ervaring. Onlangs heeft Geert Warnar voor *Van den seven sacramenten*, een tekst die in 1484 bij Gerard gedrukt werd (afb. 4), een connectie met Leiden en met name

met het klooster Lopsen gesuggereerd.²⁰ In de tekst gaat de auteur (Actoer) in gesprek met Hostiensis (Henricus de Segusio, ca. 1200-1271) om de *ghemeen luyden* (gewone mensen) kennis bij te brengen over de zeven sacramenten. In de bibliotheek van Lopsen bevond zich een exemplaar van de *Summa* van Hostiensis, het werk waarop de Nederlandstalige dialoog gebaseerd is. Bovendien wijdt de auteur zijn werk aan de heilige Hiëronymus, de beschermheilige van het klooster. Warnars suggestie wijst vooral in de richting van Cornelius Aurelius, maar zou een priester die contact had met Lopsen ook in aanmerking kunnen komen? Met andere woorden: zou Engelbert zich ook geleend hebben voor het schrijven van Nederlandstalige teksten voor de drukpers?

Engelbert vertaalde correspondentie van het Latijn naar het Nederlands en was als auteur niet onbekend met de dialoogvorm. Postuum, in 1509, werden bij Jan Seversz. te Leiden nog twee didactische teksten van zijn hand gepubliceerd: *De moribus mense* (Over tafelmanieren) en *De pane dyalogus*, een samenspraak tussen brood, bakker en eter, die mogelijk door Engelberts leerlingen werd opgevoerd.²¹ Vijf jaar eerder, in 1504, bracht Seversz. ook zijn eerste heruitgave op de markt van de tekst die twintig jaar eerder door Gerard Leeu was gedrukt: *Die vii sacramenten der heiligher kerken*.²² Engelbert was het jaar ervoor overleden. Hoewel de connectie tussen Gerard en Engelbert lang niet zo sterk is als de relatie tussen bijvoorbeeld de Deventer drukker Richard Pafraet en de schoolrector Alexander Hegius – Hegius trok zelfs bij Pafraet en zijn vrouw Stine in – laten Engelberts leven en werk niettemin zien dat laatmiddeleeuwse schoolmeesters van belang waren voor de ontwikkeling van het vroege drukkersbedrijf.²³

NOTEN

- 1 Herman Brinkman, *Dichten uit liefde. Literatuur in Leiden aan het einde van de Middeleeuwen* (Hilversum 1997) 198-199, n. 264.
- 2 Herman Brinkman (ed.), *Het handschrift- Jan Phillipsz. Hs. Berlijn, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Germ. Qu. 557* (Hilversum 1995).
- 3 Schuts biografie is uitgebreid behandeld in A.M. Coebergh van den Braak, 'Schut, zijn leven en zijn werken', *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 88 (1996) 62-85; A.M. Coebergh van den Braak, *Meer dan zes eeuwen Leids Gymnasium* (Leiden, 1988), 4-7; A.M. Coebergh van den Braak, in samenwerking met E. Rummel (ed.), *The Works of Engelbertus Schut Leydensis (ca 1420-1503)* (Leuven 1997) 1-11.
- 4 Götz-Rüdiger Tewes, 'Frühhumanismus in Köln. Neue Beobachtungen zu dem thomistischen Theologen Johannes Tinctoris von Tournai', in: Heribert Müller en Johannes Helmrath (red.), *Studien zum 15. Jahrhundert. Festschrift für Erich Meuthen* (Berlijn-Boston 1994) 667-695, aldaar p. 675-676.
- 5 Ad Tervoort, "'Pro inchoacione librerie.'" A close look at two late-medieval schoolmasters and their books', in: Hilde de Ridder-Symoens, Koen Goudriaan en J.J. van Moolenbroek (red.), *Education and learning in the Netherlands, 1400-1600. Essays in honour of Hilde de Ridder-Symoens* (Leiden [etc.] 2004) 133-153.
- 6 Tervoort (zie noot 5) 144-152; Coebergh van den Braak, *Meer dan zes eeuwen* (zie noot 3) 6; Brinkman (zie noot 1) 282, 284-285, 299-300.
- 7 Tervoort (zie noot 5) 148.
- 8 H. van der Linden, 'A little known copy of Vanden leven der heiligher vaderen (Gouda: Leeu, 1480) with early Dutch provenances', *Gutenberg-Jahrbuch* 92 (2017) 53-63.
- 9 Coebergh van den Braak, 'Schut, zijn leven

- en zijn werken' (zie noot 3) 67; *Incunabula Short Title Catalogue (ISTC)*, <https://data.cerl.org/istc/—search>, ISTC nr. iso0331000.
- 10 Coebergh van den Braak, *The Works of Engelbertus Schut* (zie noot 3) 3. ISTC nr. ih00004770.
 - 11 Coebergh van den Braak, *The Works of Engelbertus Schut* (zie noot 3) 5.
 - 12 Coebergh van den Braak, *The Works of Engelbertus Schut* (zie noot 3) 6-8 en 70-73.
 - 13 Coebergh van den Braak, *The Works of Engelbertus Schut* (zie noot 3) 8-10. Coebergh van den Braak, 'Schut, zijn leven' (zie noot 3) 66-67. A.M. Coebergh van den Braak, 'The Colores texts of Haneron and Schut', *Quaerendo* 23 (1993) 83-92.
 - 14 Koen Goudriaan, 'The Gouda circle of humanists', in: Hilde de Ridder-Symoens, Koen Goudriaan en J.J. van Moolenbroek (red.), *Education and learning in the Netherlands, 1400-1600. Essays in honour of Hilde de Ridder-Symoens* (Leiden [etc.] 2004) 155-177.
 - 15 Geert Warnar, 'Lady Scripture's sacred commitments. Dialogic understanding in Dutch religious literature of the late fifteenth century', in: Walter Melion, Elizabeth Carson Pastan en Lee Palmer Wandel (red.), *Quid est sacramentum? Visual representation of sacred mysteries in early modern Europe, 1400-1700* (Leiden-Boston 2019) 494-532, aldaar p. 505.
 - 16 Desiderius Erasmus, *The correspondence of Erasmus. Letters 1 to 141, 1484 to 1500*, vertaald door R.A.B. Mynors en D.F.S. Thomson, geannoteerd door Wallace K. Ferguson (Toronto en Buffalo 1974) brief 32 – 'To Jacob Canter', p. 61.
 - 17 Coebergh van den Braak, *The works of Engelbertus Schut* (zie noot 3) 2-3, 10-11; Coebergh van den Braak, 'Schut, zijn leven' (zie noot 3) 65; Tewes (zie noot 4) 674-675.
 - 18 Coebergh van den Braak, *Meer dan zes eeuwen Leids Gymnasium* (zie noot 3) 6.
 - 19 David R. Carlson, 'Chaucer, humanism, and printing. Conditions of authorship in fifteenth-century England', *University of Toronto Quarterly* 64 (1995) 274-288, aldaar pp. 280-282. ISTC nr. ib00813000; [rond 1478].
 - 20 Warnar (zie noot 15) 506.
 - 21 Coebergh van den Braak, 'Schut, zijn leven' (zie noot 3) 68.
 - 22 Een tweede heruitgave dateert van 1511. Warnar (zie noot 15) 506.
 - 23 A.C.F. Koch, *Zwarte kunst in de Bisschopstraat. Boek en druk te Deventer in de 15de eeuw* (Deventer 1977) 59-63.

Macht, bezit en ruimte

Opstellen over de noordelijke Nederlanden in de middeleeuwen

Redactie Hildo van Engen e.a., €39,-

Macht en bestuur, kerk en memorie, ridderorden en kruistochten, HisGIS. De werkterreinen van Hans Mol uitgediept in artikelen van zijn collega's.

Consensus en conflict

Waterbeheer in de Nederlanden 1200-1800

Milja van Tielhof, €39,-

Voor waterbeheersing is samenwerking nodig. Tegelijkertijd heeft ieder zo zijn eigen belangen. Het eigenbelang is vaak strijdig met de samenwerking. Milja van Tielhof schreef een nieuw handboek over waterbeheer en over besturen in de polder.

De Elisabethsvloed in 1421

Themanummers van Holland. Historisch tijdschrift 2021/2 en van het Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis 2021/1

Holland €12,50, Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis €15,-

De Elisabethsvloed van 1421 sloeg blijvend gaten in de dijken rond Dordrecht. De Grote Waard werd grotendeels teruggenomen door de natuur, de Biesbosch ontstond. Dordrecht werd een eiland, Amsterdam profiteerde.

UITGEVERIJ VERLOREN

VERLOREN.NL • 035-6859856 • bestel@verloren.nl